

*Омурбеков Т.Н.***КУБАТ БИЙДИН ФЕРГАНА ЖАНА ЧЫГЫШ ТҮРКСТАНДАГЫ
САЯСИЙ ОКУЯЛАРГА КАТЫШУУСУ***Омурбеков Т.Н.***УЧАСТИЕ КУБАТ БИЯ В ПОЛИТИЧЕСКИХ СОБЫТИЯХ В ФЕРГАНЕ И В
ВОСТОЧНОМ ТУРКЕСТАНЕ***T.N. Omurbekov***KUBAT BIY PARTICIPATION IN POLITICS IN FERGANA
AND EASTERN TURKESTAN**

1754-жылы Бухаранын эмири Мухаммед-Рахим, Кокондун өкүмдары Ирдана бий жана кушчу уруусу баштаган Анжияндык кыргыздардын улугу Кубат бий теъ укуктуу тектүү шериктерче Оро-Төбө ээлигине чогуу жортуул уюштурушту [1]. Оро-Төбө аймагы Бухара эмирлиги менен Кокон хандыгынын жана кыргыз ээликтеринин чектешкен жеринде жайгашкандыктан эрегишкен тараптардын ортосунда дээрлик жарым кылымга жакын талашта калып, алардын көп сандаган талоончу чабуул-чапкындарына кабылды. 1754-жылы жайында жогорудагы жортуул башталаардын алдында, Оро-Төбө али кайсыл бир өлкөгө көз каранды эмес өз алдынча вилайет болчу. Ээликтин картайып улгайган эгеси Фазыл-бийге Гиссарлык өкүмдар Мухаммед Эмин-бий (Мад-Амин) Бухара жана Хива хандыктарынын күч алышынан чочулап колдоо көрсөтүп турганы белгилүү [2]. Гиссарлык аким Мухаммед-Эмин-бий (Мад-Амин) кезинде өзүнүн амалкөй арамзалыгы, ашкан митаамдыгы, шумпайлыгы үчүн Мад-Амин-Шайтан деген жек көрүндү ылакап атка конгон эле [3].

Чындыгында эле аталган хандыктар Оро-Төбө вилайетинин анчейин алсыз экенине көздөрү жетип, анын ээликтерин тез арада бөлүп алуу үчүн туш тараптан баскынчылык жортуулдарды башташат. Көп өтпөй бухаралык аскерлер батыш тараптан, Ирдана бий менен Кубат бийдин бириккен колу-кошуундары чыгыш тараптан Оро-Төбө ээлигин кысып кирди. Ошондо Гиссарлык Мад-Амин-Шайтан Оро-Төбөлүк картаң чал Фазыл бийге шашылыш арачы болуп жардам берүү үчүн жете келген болчу. Ал атайын тыңчылары аркылуу душмандарынын сырын тартып талуу жерин тапкан соң, Рахим бий менен Ирдана бийдин ансыз да бири-бирине анчейин ишенбей шекшингендиктеринен пайдаланып, аларды кайраштырууга, алардын арасына жик салып, ортосуна от жагууга киришти. Арамза ой-максатын ишке ашыруу үчүн Мухаммед Амин бий (Мад-Амин-Шайтан) Кубат бийдин атынан андай бузуку ишке жедеп маш болгон катчыларына кыргыз улугунун жасалма мөөрү басылган жалган кат жаздырат. Жасалма кат Оро-Төбөнүн акими Фазыл бийге багышталган сыяк-

танып, анда Ирдана бий менен Кубат бийдин эми Бухара эмирине каршы биргелешкен күрөштө күчтөрдү бириктирүү жөнүндө «жашыруун сунушу» жазылган экен. Катты «ээсине» жеткирүү үчүн атайлап кыргыз чабарманын оротөбөлүк «элчинин» коштоосунда, болгондо да Бухара эмиринин кароолдоруна жакын жол менен жөнөткөн. Мында ал чабармандын куруна курчалган кооптуу кат кандай да болбосун жоонун колуна тиеринен үмүт кылган. Албетте амалкөй акимдин абыдан ойлонулган ою ордунан чыгып чабарман колго түшүп, «жашыруун сыр» жазылган ал кат Бухара эмирине жеткирилди. Ансыз да өнөктөрүнө өтө ийибей, чындап ишенбей турган Мухаммед Рахимдин жаалы келип, Ирдана бий менен Кубат бийди чыккынчылар катары бейкүнөө айыптады. Анан калса Ирдана бий катка тиешеси жок экендигин далилдеш үчүн ант берип, күнөөнү Кубат бийге шылтагандай туюлат. Ошентип союздаштардын ынтымагына доо кетип, өз ара жөнү жок жоолаша башташат да кырсыктан алдын ала сактаныш үчүн Бухаралыктар чегинип кетишет. Кокондук Ирдана бий болсо жалган жалаага ишенип ачыктан ачык кыргыздарды чыккынчы атап күнөөлөдү. Карөзгөй каттан эч кандай кабар-атары жок, жөн жерден айып тагылган намыскөй кыргыз улугу Кубат бий кадырга жетпес хан сөрөйгө каарданып, кадимки сырлана Кокондуктардан кол үзөт да элеттеги элине кайтат [4].

Жоболондуу ошол окуялардан кийинки Кубат бийдин коомдук-саясий жана мамлекеттик ишмердиги Чыгыш Түркстандагы түркий калктардын калмактарга каршы күрөшүнүн акыркы баскычы жана кожолордун кыймылы менен байланыштуу. Кожолор кыймылы демекчи, Чыгыш Түркстандык кожолор (ходжа) өздөрүн Мухаммед пайгамбардан кийинки төртүнчү халиф Алинин тукуму-урпактарыбыз деп эсептешип диний дагы, лайыктык бийликти дагы ээлешчү. Алардын аталган аймакта таасири Бухарадан XVI к. келген кожо-сеид Махдум-и Азамдан тартып тарала баштаган. Ал чыгыш түркстандык кожолордун династиясынын негиз салуучусу болуп саналат [5]. Кийинчерээк кожолордун ич ара бийлик талашкан күрөштөрү күчөгөн кезде Жунгар хандары XVIII к. башы ченде Чыгыш

Түркстанда үстөмдүгүн орнотуп, аларды өздөрүнө көз каранды өкүмдарга айландырышкан. Бирок алар көпчүлүк учурда Чыгыш Түркстандын ички иштерине кийлигишпей, ай сайын 400 миң теңге салык алуу менен чектелишкен.

1754-жылы Чыгыш Түркстандык уйгурлардын өкүмдары Юсуф кожо Түштүк Теңир тоолук жергиликтүү кыргыздардын колдоосуна таянып ал мезгилде так талашкан күрөштүн натыйжасында алсырап калган Жунгар хандыгына мурдагыдай баш ийүүдөн баш тартат. Ал Кокон менен Бухарага элчилерин жиберип каапыр калмактардын үстөмдүгүн кулатылгандыгын кабарлаган жана душманга каршы күрөштө жардам берүүнү өтүнгөн. Ошондой эле Юсуф кожо ишенимдүү дервиши аркылуу анжияндык кыргыздардын жол башчыларына, алардын улуу бийи Кубат мырзага атайын кат жиберип кайрылган [6].

Юсуф кожонун элчилери ошол учурда башка аймактардагы кыргыз урууларынын жол башчыларына да барып, аларды кат жүзүндө Кубат бийге кошулууга жана Кашкар жүрүшүндө кожого колдоо көрсөтүүгө үндөшөт. Кыргыздын чыгаандары кожонун чакырыгына көнүп, элчилердин айткандарын туура көрүп Кашкарды көздөй жөнөштү. Тарыхый булактардагы кабарларга караганда Кашкар калаасы Кубат бийдин жардамы аркасында гана каратылган болчу [7]. Кубат бий бул тарапта тең тууган кушчулардын ж.б. кыргыз урууларынын жашаарын эске алып, аларды бөөдө кырсыктан коргоо, тектеш элдердин боштондук кыймылына колдоо көрсөтүү үчүн Юсуф кожону көп күттүрбөй Алай аркылуу Кашкар чөлкөмүнө жетип келген эле.

Кара тоолук (Яркендик) кожолордун уругу Юсуф кожонун кыймылына удаалаш ак тоолук (Кашкарлык) кожолордун уругу Бурханеддин менен анын иниси Ханкожо каршылаштары Юсуф кожо баш болгон каратоолук кожолордон чөлкөмдө бийликти тартып алыш үчүн күрөш башташат. Юсуф кожонун күтүүсүз көз жумушу ак тоолук кожолордун калктын көпчүлүк бөлүгүнүн колдоосуна ээ болушуна, айрым калааларды тез арада каратып алышына жол ачты. Кубат бий Юсуф кожонун көзү өткөн соң Бурханеддин жана Канкожонун тарабында жоого каршы кармаштарда башкаларга үлгү болуп ар дайым алдыңкы катарда аскерлерди алга сүрөп жүрдү.

Кубат бий башкарган кыргыз кошуундарынын чечкиндүү аракеттеринин аркасында гана Бурханеддин кожо ийгиликке ишенип Кашкар, Яркенд, Үч Турфан ж.б. калааларды карата алды. Андагы анжияндык кыргыздардын каармандыгы, эрдиктери үчүн таланттуу кыргыз колбашчысы Кубат мырзаны Бурханеддин Кашкардын акимдигине дайындайт [8]. Кубат мырзанын аскери айрыкча Яркенд калаасын камалоодо жана аны касташкан жоодон тартып алууда эрдиктин үлгүсүн көрсөттү. Ч.Валихановдун жазганына караганда калааны Бурханеддин менен

Кубат мырзанын аскери камаган маалда Яркендди 40 миң киши коргоптур. Калаа калкы жапырт шаардын дарбазасынан сыртка чыгып кармаш кызыган маалда Кашкардын хакимбеги Газибек кыргыздардын кысымына туруштук бере албай тууну таштап качып жөнөгөн экен. Натыйжада анын аскерлери, шаардын коргонуучулары аргасыздан баш аламан чегинүүгө мажбур болот. Тополоң башталганда Кубат бийдин далдада турган кошуундары душмандын артынан сая түшүп кубалап жүрүп таш талканын чыгарды [9].

«Тазкира-и ходжаган» аттуу эмгектин автору Мухаммед Садык Кашгаринин жазганы боюнча «Галиджа бийдин урпагы (небереси) Кубат бий же «Кубат мырза» Чыгыш Түркстан элдеринин калмактардын (жунгарлардын) үстөмдүгүнөн кутулуу үчүн жүргүзгөн күрөшүнө колдоо көрсөтүү жөнүндө өтүнүчүн аткарып «Бахадур-бий» мартабасына арзып, жолу шыдыр аскер башынын зор атак-даңкына бөлөнгөн». Кашкардын акими катары калааны 1755-жылдан тартып 1757-жылдын жазына чейин башкарат. 1757-жылы жазга жуук Кашкар аймагында так талашкан күрөштөр кайрадан күч алгандыгына, жана кытай аскеринин жаңы чабуулдары башталгандыгына байланыштуу алыс-жакындагы жүрүштөрдө коштоп жүрчү кошуундары менен бирге Анжиянга кайтат [10].

Кубат бийдин андан аркы тагдыры кайгылуу аяктады. Анжиянга кайткан соң Кубат бийдин андагы калктардын арасында зоболосу өсүп, кадыр-баркынын укмуштуудай жогорулаганы, бөтөнчө Кокондун атчан аскеринин өзөгүн түзгөн ичкиликтердин ишенимине ээ болушу Ирдана бийди чочутпай койгон жок. Кубат бийдин мындагы кыргыз урууларынын ич ара ынтымагын чыңдоо үчүн Алай-Ош аралыгындагы адыгине, мунгуш, ичкилик ж.б. уруулардын акылман жол башчысы Ажы бий менен жакындашуусу да Кокондун өкүмдарына жаккан эмес. Эгерде кыргыздын дасыккан бий-билермандары биригип кетсе Ирдана бийдин Фергананын ичкери жагына жылышы кыйындап, жолу торолмок. Кубат бий кээде Кокондун ички иштерине да кийлигишип, ордо кишилеринин саясий оюндарында олуттуу рол ойночу. Кашкарда жүргөндө жергиликтүү кыргыздар аны хан көтөрүшүптүр [11]. Кийин Ферганалык кыргыз уруулары да Кубат бийди хан атап калышкан эле.

Ушуларды даана баамдап байкаган Ирдана бий өз бийлигине, ооматына жакындап келе жаткан коркунучту алдын ала жоюу, түп тамырынан тарта жок кылуу, кыргыз бийинин көзүн тазалоо үчүн ар кандай айла амалдарды издей баштайт. Ошондой ой-максатын сыр билгизбей тымызын ишке ашыруу үчүн Ирдана бий өз элине тоодой баркы бар Кубат бийди Ходжент шаарына чабармандарынан чакырткан. Эч нерседен шектенбеген, Кокондуктардын кыянат кылыгынан кабары жок айкөл Кубат бий калаага кирээри менен Ирдана бий аскеринен алдап бөлүп алып, шашылыш даярдалган дарга астырат.

Антпесе калайык калкка кабар жетсе сөзсүз ээ-жаа бербей толкуп кетмек.

Кубат хандын өлүмү эчен жыл эш-гутка болгон эли үчүн орду толгус оор жоготуу болду. Аны туу туткан эли катуу кайгыга батып

«Кубат хан өлбөй кут өлдү.

Кушчу, мундуз жүрт өлдү» [12] – деп кошок кошкон экен. Ал эми карындашы Ак Суусардын арман ыры элдик санжырада сакталып калган. Санжыра боюнча Кубат хандын кушчуларынын жоон тобу Таластык туугандарына баш паанек издеп келгенде Ак Суусар айтылуу Ажыбек датканын суроосуна мындайча жооп бериптир:

«Атамдын аты агаша.

Агамдын атын сурасаь,

Хан Кубатбек падыша.

Анжияндан биз келдик,

Алардан болуп каргаша.

Хан Кубатбек агама,

Хандык кылган жеринде.

Хан Кубатбек өлгөн соь,

Калмактан коркуп акырын,

Качып келдик бу жерге» [13].

Санжырада Кубат бийдин сөөгү Алайдын Кичи Дара деген жерине коюлганы айтылат.

Жыйынтыктап айтканда Кубат бий XVIII к. орто чениндеги кыргыздардын акылман чыгаан жол башчысы, согуштук өнөрдү мыкты өздөштүргөн таланттуу аскер башчысы, эгемендүү элдин өкүмдары, чебер дипломат болгон. Ал Кокон, Бухара, калмактардын, Кашкардын хан, бек, бийлерине, кожолоруна эч качан баш ийген эмес, алар менен тең ата улук катары өз элине өз бетинче сурак жүргүзчү.

Анын эр жүрөктүгүн, тайманбастыгын, албарс кылычтай курчтугун адилет баалаган коьшу өлкөлөрдүн өкүмдарлары ага «Бахадур бий» ысмын ыйгарышкан. Ал эми бухаралык, кокондук, кашкарлык тарыхий даректерде Кубат бийдин толук, анык өз алдынча башкаруучу болгону жана жеке пайдасына жараша өз каалоосу боюнча тигил

же башка башкаруучу менен достошуп же кол үзүп кете алаары баса белгиленген» [14]. Өткөн кылымдын орто ченинде Орто Азия элдеринин XVI-XIX к. тарыхын изилдөөгө олуттуу салым кошкон көрүнүктүү советтик тарыхчы П.П.Иванов Кубат бийди «XVIII кылымдын экинчи жарымындагы кыргыздардын эң мыкты саясий ишмерлеринин бири» катары баалаптыр. Айтор ал улуу инсандын көп кырдуу ишмердиги алигиче ажарына чыгып толук ачыла элек жана мезгил талабына ылайык ар тараптан жаңыча изилдөөгө толук татыктуу деп тыянак чыгараар элек.

Шилтемелер

1. Омурбеков Т.Н. Кыргыздардын жана Кыргызстандын жабы доордогу тарыхы.– Б.: Кыргызстан, 1995. 26-бет.
2. Боотаева Б. Кыргызы между Кокандом, Китаем и Россией. – Б.: Илим, 1995. 20-бет.
3. История Средней Азии. Сб. исторических произведений..., 301-бет.
4. История Кыргызской ССР: С древн. времен до наших дней. В 5-ти томах. - Ф.: Кыргызстан, 1984. Т.1. 491-492-беттер.
5. Валиханов Ч. Ч. О состоянии Алтышара или шести восточных городов китайской провинции Нан-Лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 годах //Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. – А.: главн. редакц. Каз.Сов. энцикл., 1985. 361, 367-беттер.
6. Ошондо эле, 131-бет.
7. Против маоистских фальсификаций истории Киргизии. –Ф.: Кыргызстан, 1981. 43-бет.
8. Ошондо эле, 133-бет; Кытай жазмаларындагы кыргыздар. – Шрщмщ: Шинжаь эл басмасы, 2004. 522-бет.
9. Валиханов Ч. Ч. Аталган эмгеги, 135-бет.
10. Сапаралиев Д. Б. у. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до середины XIX в. – Б.: Илим, 1999. 44-бет.
11. Аттокуров С. Аталган китеби, 68-69-беттер.
12. Хасанов А.Х. Экономические и политические связи Киргизии с Россией.– Ф.: Киргосучпедгиз, 1960. 43-бет.
13. Оморов А. Ажыбек датка. –Б.: Эркин-Тоо, 1996. 23-бет.
14. История Кыргызской ССР. Т.1, 492-бет.

Рецензент: д.и.н., профессор Кененсариев Т.К.